

Małgorzata Kilar¹
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

O POLSZCZYŹNIE LISTÓW SZYMONA DOWKONTA DO TEODORA NARBUTTA (NA PRZYKŁADZIE FONETYKI, FLEKSJI I SKŁADNI)

Szymon Dowkont (lit. Simonas Daukantas 1793–1864) uważany jest za prekursora odrodzenia narodowego Litwinów oraz ojca litewskiej historiografii. Urodził się w Kałwiach na Żmudzi. Po ukończeniu szkół w Kretyndze i Kalwarii Żmudzkiej rozpoczął naukę w Wilnie, najpierw w gimnazjum, a następnie w 1816 roku wstąpił na Uniwersytet Wileński. W czasie studiów zainspirowany badaniami historii Litwy napisał w 1822 roku pierwszy tekst poświęcony jej przeszłości, *Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių* (*Prace starożytnych Litwinów i Żmudzinów*). Po uzyskaniu dyplomu magistra w 1825 roku rozpoczął pracę w kancelarii generalnego gubernatorstwa w Rydze, a następnie przeniósł się do Petersburga, gdzie pracował w archiwum senackim. W Petersburgu powstały następne opracowania: *Istorija žemaitiška* (*Historia Żmudzi*, 1838), *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (*Charakter starożytnych Litwinów, górnych i dolnych*, 1845) i zbiór pieśni *Dainės žemaičių* (*Pieśni żmudzkie*). Z powodu pogarszającego się stanu zdrowia opuścił Petersburg w 1850 roku i zamieszkał w Worniach w rezydencji biskupa Macieja Wołonczewskiego (lit. Motiejus Valančius). W tym czasie pracował nad słownikiem, który znany jest pod nazwą *Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas* (*Wielki słownik polsko-litewski*). Zmarł w Popielanach (Papilė) w 1864 roku (Żukas 1988).

Dowkont pisał swe prace po litewsku, ale w kontaktach codziennych najczęściej posługiwał się językiem polskim (w Petersburgu rosyjskim). Jego biograf, Vytautas Merkys, uważa, że języka polskiego nauczył się dopiero w szkole w Kretyndze (Żukas 1988: 21), zatem pierwszym językiem Dowkonta był litewski. Ma to duże znaczenie przy badaniu jego polskojęzycznych tekstów, które z uwagi na miejsce urodzenia historyka należy zaliczyć do reprezentujących polszczyznę północnokresową.

Wśród wielu prac opisujących dialekt Kresów północno-wschodnich brakuje monografii na temat osób bilingwalnych, posługujących się językiem polskim i litewskim. Problem ten podejmują jedynie artykuły na przykład Zofii Sawaniewskiej-

¹ Autorka pozostaje pod opieką naukową dr hab. Moniki Szpiczakowskiej.

Mochowej poświęcony słownikowi Dowkonta (1995) i Haliny Karaś dotyczący polszczyzny dzienników Antoniego Baranowskiego (2004).

Niniejszy artykuł ma na celu zwrócenie uwagi na cechy idiolektu Szymona Dowkonta jako osoby używającej języka polskiego i litewskiego, a zarazem wskazanie charakterystycznych dla dziewiętnastowiecznego dialektu północnokresowego właściwości językowych. Przedstawiony materiał pochodzi z listów Dowkonta do Teodora Narbutta, historyka, autora dziewięciotomowego dzieła *Dzieje starożytne narodu litewskiego*. Z dziewiętnastu listów napisanych do Narbutta w latach 1842–1854 zachowało się siedemnaście. Nie jest to zatem materiał pozwalający dogłębnie zbadać system językowy Dowkonta, ale wyciągnięte wnioski mogą stać się przyczynkiem do prowadzenia dalszych badań.

I. Uwagi o fonetyce

1. Samogłoska *e* pochylone

Jak pisze Irena Bajerowa (1986: 57), w języku literackim *e* pochylone (*ě*) nie występowało już w XVIII wieku, a *e* kreskowane (*ě́*) było tylko znakiem graficznym, nie zaś znakiem odrębnej samogłoski. Wymawiano je jako *e* jasne lub *i, y*. W analizowanym materiale *e* kreskowane pojawia tylko w jednym przykładzie: *na niczém się skonczyło* 298r/301², zgodnie z zaleceniami O. Kopczyńskiego, by kreskować narzędnikową końcówkę *-em* (Kopczyński 1817: 204). Znacznie więcej jest przykładów, w których *ě* zapisuje Dowkont za pomocą *i, y*. Wiąże się to z charakterem *ě*, tzw. R-fonemu – fonemu „rozciągniętego”, realizowanego w granicach *e – i*. W miejscach samogłoski pochylonej pojawia się *i* lub *y* w następujących przykładach: *Kroliwskich* 301r/322, *najserdecznij* 315v/441, *nigdyś* 282/243, *powątpiwać* 317v/470, *powiedzić* 313r/438, *widzieć* ‘wiedzieć’ 314v/440, *wiedzić* 313r/438, *Wilkomirza* 294v/204, *zaadrysuje* 301v/322.

2. Samogłoska *o* pochylone

Z *o* pochylonym wiąże się zjawisko polegające na występowaniu *o* w miejscu, gdzie w polszczyźnie ogólnej pojawia się *u* (ort. *ó*), na przykład *piora*, *dialektow* oraz *ó* w miejscu, gdzie w języku ogólnym występuje *o*, na przykład *cós*, *ostróźnie*. Jest ono charakterystyczne dla całego obszaru Kresów północno-wschodnich. H. Turska, badając język Jana Chodźki, stwierdziła, że mieszanie *o – ó* spowodowane było brakiem poczucia historycznie ustalonej oboczności *o//ó* i oddziaływaniem form występujących częściej na formy rzadsze, przy czym dużą rolę odgrywał wpływ fonetyki ruskiej (Turska 1930: 14). Z kolei Józef Trypućko (1955: 94–95) powiązał to zjawisko z ogólnopolską cechą, ale już w XIX wieku w Polsce etnicznej archaiczną. Zauważył, że mieszanie *o – ó* było znamienne także dla niektórych dziewięt-

² Obok przykładów podawane są: numer karty rękopisu i strona wydania książkowego.

nastawieczych pisarzy wielkopolskich, dlatego nie można go wiązać tylko z Kresami północnymi, jak sądziła H. Turska. Do podobnego wniosku doszła I. Bajerowa (1986: 83), która pisze, że cecha ta występowała także na innych terenach, jednak z dużo mniejszą częstotliwością. Inaczej niż J. Trypućko zjawisko to zinterpretowała Zofia Kurzowa (1993/2006: 91–92), wiążąc je z jednej strony z oddziaływaniem fonetyki białoruskiej, mającej tylko samogłoski jasne, z drugiej z wpływem języka polskiego. To powodowało liczne wahania w języku polonizujących się mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy jednak dążyli przeważnie do zrównania *ó* z *o*. Stąd przykłady użycia *o* zamiast *ó* są częstsze niż *ó* zamiast *o*, ale można też zauważyć, że ten sam wyraz bardzo często bywał realizowany dwojako: raz z *o*, a raz z *ó*, na przykład w *ógolie* 96r/238 i *ógólności* 331v/603, *bolu* 329v/566 i *ból* 329v/566.

W listach Dowkonta *o* zamiast *ó* występuje, podobnie jak w tekstach innych przedstawicieli dialektu północnokresowego, w pewnych kategoriach morfologicznych, morfemach i pojedynczych wyrazach. Najczęściej pojawia się w końcówce dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego zakończonych na *-ów*. Niżej podane, wybrane przykłady pokazują, jak szeroki zakres miało to zjawisko³.

Kategorie morfologiczne:

1) mianownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego: *Czernihow* 332v/604, *Krakow* 315r/441, *nadoł* 280/241, *narod* 333v/605, *zbior* 294v/204, 312v/438;

2) dopełniacz liczby mnogiej rodzaju żeńskiego i nijakiego: *przeszkod* 291r/190, *słow* 291r/190;

3) mianownik liczby pojedynczej przymiotników w odmianie niezłożonej: *gotow* 291r/190;

4) mianownik liczby pojedynczej zaimków dzierżawczych: *moj* 303v/359;

5) czas przeszły na *-ł* oraz tryb przypuszczający: *uwiozł* 301r/322, *mogłbys* 331v/603;

6) bezokolicznik: *dopomodz* 299v/302, *pomodz* 291r/191, *porownac* 282/243;

7) przymiotniki na *-ny* i ich pochodne: *głównych* 294v/204, *gornej* 282/243, *nieporównałem* 324r/495, *owczesnego* 332v/604, *porównanie* 296r/238, *poźniejszy* 324r/496, *poźniejszych* 305v/263, 333r/604, *poźnych* 303v/359, *rownież* 291r/190;

Morfemy:

1) końcówka *-ów* dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego: *aktow* 312v/438, *arkuszow* 306v/366, *autentykow* 326r/542, *Bogow* 311r/408, *chłopow* 295v/205, *czasow* 296r/238, 303v/359, *dialektow* 331v/603, *dokumentow* 291r/190, 305r/362, *dziejow* 294r/203, *familiantow* 301v/322, *Finow* 334r/605;

2) przyrostek rzeczownikowy *-ówka*: *pólarkuszowek* 305v/363;

3) rdzenie: *-mów-*: *mowi* 280/241, *mowią* 295v/205, *mowił* 315r/440, *nieodmowi* 291r/190, *-spół-*: *współki* 'spółki' 313v/439, *-wrót-*: *wrocil* 296v/238, *zwrocenia* 296r/238;

³ Zastosowany podział oparty jest na podobnych podziałach występujących w większości prac poświęconych dialektowi północnokresowemu, na przykład H. Turskiej (1930: 13–20), J. Trypućki (1955: 93–104), Z. Kurzowej (1993/2006: 82–85), M. Szpiczakowskiej (2001: 34–47) i in.

Pojedyncze wyrazy:

1) niektóre rzeczowniki i ich pochodne: *bolu* 329v/566, *Krolewcu* 303v/359, *Krolewieckim* 320r/508, *Kroliwskich* 301r/322, *piora* 381/242, *piorach* 280/241, *probę* 306v/366, w *ógolnie* 296r/238;

2) niektóre przymiotniki: *gorskim* 280/241, *sprochniały* 283/244.

Inaczej przedstawia się występowanie *ó* zamiast *o*. W badanym materiale znaleziono zaledwie 6 przykładów: *cós* 296v/239, *dwóma* 303r/357, *kórci* 324v/496, *móźności* 306r/364, *ógolnie* 296r/238, *ógólności* 331v/603, co świadczy o dużo mniejszej skali zjawiska. Podobne wnioski wyprowadziła Monika Szpiczakowska (2001: 50), badając analogiczne przykłady w *Panu Tadeuszu*. Tam pojawia się zaledwie kilkanaście tego rodzaju wystąpień, podczas gdy wyrazów z *o* zamiast *ó* jest nieporównanie więcej.

3. Wahania *e – ę*

W listach można zaobserwować wahania w realizacji samogłoski nosowej *ę*. Pojawia się wtórna nosowość w śródgłosie: *cokolwiek mię zmiękczył* 312r/438, *dzieła* 323v/495, *resztę* 306v/366, *dla wiecznej sławy* 283/244, *zawiera dokumenta* 328v/545 i w wygłosie: *Wielki Mistrz dowiedziawszy się o tym piszę do Papierza* 319v/507, *Pan Daniłowicz, który sam wyznają* 291r/190. Natomiast brak nosowości poświadczają przykłady: *językiem* 295v/205, *pamięci* 310r/322, *pietnascie* 332r/604, *Wasza Swietobliwość* 319v/507, *wyswiecają obyczaje* 300r/321. Należy jednak powiedzieć, że poza liczebnikiem *pietnaście*, którego wymowa mieści się w normie ogólnopolskiej XIX wieku, pozostałe przykłady mogą odzwierciedlać jedynie osobliwą ortografię.

4. Wahania *a – o, e*

Istnieją dwie interpretacje tego zjawiska. Pierwsza, bardziej rozpowszechniona, uznaje wymowę *a* tam, gdzie powinno pojawić się *o, e*, za akanie spowodowane wpływem substratu białoruskiego. Drugą interpretację przedstawił W. Czekman, który jako źródło występowania *a* wskazał wpływ substratu bałtyckiego, tzn. tendencję do zróżnicowania barwy długich i krótkich samogłosek poziomu średnio-niskiego (Czekman 1975: 283–305). J. Rieger, idąc za H. Karaś uznał, że występowanie *a* w miejscu nieakcentowanego *e* może być na Kowieńszczyźnie spowodowane oddziaływaniem fonetyki litewskiej – szerokiej wymowy samogłoski *ė* i dlatego nie można mówić w odniesieniu do tego terenu o akaniu (Rieger 2006: 388). Przytoczył również pogląd Anny Zielińskiej, która pojawianie się *a* zamiast *o* tłumaczy brakiem w języku litewskim krótkiego odpowiednika polskiego *o* (Rieger 2006: 389). Jednocześnie J. Rieger uważa, że chociaż na obszarze kowieńskim akanie nie występowało, to jednak silne oddziaływanie Wilna i tamtejszej polszczyzny, na którą duży wpływ miała fonetyka białoruska, mogło sprawić, iż pojawiające się na tym terenie przykłady występowania *a* zamiast *o, e* stanowią przejaw akania. Biorąc pod uwagę powyższe stanowiska, uważam, że część przykładów pochodzących z listów Dowkonta do akania zaliczać nie należy. Warto jeszcze wspomnieć o innym rozwoju

pie. *ǫ* i *ǣ* na gruncie słowiańskim i bałtyckim. Samogłoski te w językach słowiańskich przekształciły się w *o*, natomiast w bałtyckich w *a*. Natomiast pie. *ō* i *ā* na gruncie słowiańskim przekształciły się w *a*, a w litewszczyźnie w *o*. Inny rozwój tych samogłosek mógł mieć wpływ na wahania *a – o* na obszarze Kowieńszczyzny.

4.1. *a < o* a) w pozycji przedakcentowej: *Kazackie 313r/439, udawodnia 334v/606*;

b) w pozycji poakcentowej: *natrafiona na bardzo wielki kopiec 294v/204*.

4.2. *a < e*

a) w pozycji przedakcentowej: *alagoria 337r/608, zapowiadzianej 302r/356, 306r/364*;

b) w pozycji poakcentowej: *kto napisze życia Witowda 312r/438, dzieja Litewskiego narodu 324r/496*.

4.3. występowanie *o, e* zamiast *a* w pozycji nieakcentowanej

Z powyższym zjawiskiem należy łączyć zjawisko odwrotne, czyli realizację *e, o* zamiast *a*. Stanowi ona hiperpoprawną ucieczkę przed odczuwaną jako regionalna wymową akającą lub wzorowaną na języku litewskim.

4.3.1. *o < a*

w pozycji poakcentowej: *około Łucko 294v/204*.

4.3.2. *e < a* a) w pozycji przedakcentowej: *enegdotę 294v/204, w herbarzu Kojalowicza 282/243, Panow swewola 335r/607, koń swewolny 333r/605*;

b) w pozycji poakcentowej, w wygłosie rzeczowników odczasownikowych rodzaju nijakiego: *tego dowodzą nie tylko nazwanie Litewskie miejsc 295v/205, dla przesłanie mi Herbarza Kojalowicza 339v/620, Greckiego wyznanie 295v/205*.

4.4. mieszanie *o, e* z *a* w pozycji akcentowanej

a) *a < o*: *Kijawska 305v/363*;

b) *o < a*: *udawodnia 334v/606*;

c) *e < a*: *poważeniem 291r/191, powiet Możyński 331v/603, sposoby wyrażenia się ‘wyrażania’ 337r/608*.

5. Brak wycucia w stosowaniu *i/y*

Charakterystyczne dla polszczyzny Dowkonta jest mieszanie samogłosek *i/y*. Zjawisko to wiąże się z długością bądź krótkością samogłoski *i* w języku litewskim, gdzie \bar{i} (długie) w ortografii realizowane jest jako *y* lub \bar{i} , a \acute{i} (krótkie) jako *i*. Język polski nie ma takiego rozróżnienia, stąd polskie *i* nie jest *i* krótkim litewskim, a polskie *y* nie jest *i* długim litewskim. Powoduje to liczne wahania w systemie fonetycznym osób posługujących się językami polskim i litewskim. Na podłoże litewskie tego zjawiska zwróciły uwagę już Z. Sawaniewska-Mochowa (1995: 198) i H. Karaś (2004: 191).

5.1. *i* zamiast *y*

a) *i* zamiast *y* w wyrazach posiadających litewskie odpowiedniki (w niektórych z niżej wymienionych wyrazów może zaznaczać się także wpływ ortografii łacińskiej i greckiej): *Christusa* 296r/238 (lit. *Kristus*), *ciceronowym* 304r/360 (lit. *Ciceras* ‘Cycero’), *ciwilizacyi* 304v/361 (lit. *civilizacija*), *Ciwilnej* 314r/440 (lit. *civilinis*), *dedikacya* 310r/408 (lit. *dedikacija*), *diplomacyjny* 291v/190, *Kodex Dipl.* 300r/321 (lit. *diplomatinis*), *historyczne* 302r/356 (lit. *istorinis*), *originalnym* 324r/495 (lit. *originalus*), *prywatne* 282/243, *prywatnym* 304r/360 (lit. *privatus*), *Ringolda* 313v/439 (lit. *Ringoldas/Ringaudas*), *sinchronicznym* 312r/438 (lit. *sinchroninis*), *Wasila* 297r/239 (lit. *Vasilas*), *Wiburgiem* 334r/606 (lit. *Viborg*);

b) *i* zamiast *y* w wyrazach nieposiadających odpowiedników w języku litewskim (w formach *dikcjonarz*, *inwestitura*, *manuskrypt* może widoczny być także wpływ ortografii łacińskiej): *dikcjonarza* 336v/608, *investitura* 312v/438, *inwestiturę* 300v/321, *manuscriptu* 303r/358, *manuskrypt* 303r/359, *przyjmowac* 285/244, *przy-silem* 296r/238, *ticzących się* 323v/494, *wiliczając* 306v/365;

c) *y* zamiast *i* W analizowanym materiale występuje tylko jeden przykład: *syły* 315v/442.

6. Mieszanie zakresów występowania spółgłosek *S – Š – Ś*

Mieszanie szeregów *S – Š – Ś* jest charakterystyczne dla polszczyzny XIX wieku, ale na Kresach północno-wschodnich występuje z większym nasileniem. I. Bajerowa w odniesieniu do języka ogólnego zastanawia się, na ile ma ono charakter fonetyczny, a na ile ortograficzny (niedbała pisownia). Jednakże analizując utwory twórców kresowych, nie można mieć takiej wątpliwości. Szerszy zakres tego zjawiska w dialekcie północnokresowym spowodowany jest wolniejszym tempem regulacji dystrybucji *S – *S – Ś*. A. Pihan-Kijasowa (1999: 132) podkreśla, że już w XVII wieku wahania takie występowały wśród użytkowników dialektu z większą częstotliwością niż w języku ogólnopolskim. Cecha ta poświadczona jest także we wszystkich pracach dotyczących fonetyki dialektu północnokresowego w XIX wieku (Trypućko 1955: 128; Kurzowa 1993/2006: 350; Szpiczakowska 2001: 73–74) oraz w XX wieku (np. Karaś 2001: 112–114).

W listach Dowkonta występuje wiele przykładów tego zjawiska. Ograniczę się jednak do wymienienia wahań w obrębie szeregu *s – ś – ś*:

6.1. *s* zamiast *ś*

1) w wygłosie: *ażebys* 291r/191, *bys* 325v/541, *chciałbys* 325v/541, *dzis* 291r/190, *gdzies* 301v/322, *jakiegos* 294v/203, *kiedys* 337r/608;

2) przed spółgłoskami miękkimi:

a) przed *ć*:

a1) w rzeczownikach na *-ść*: *bytnosci* 291r/190, *części* 282/243, *wiadomości* 294v/204, *wolnościach* 285/243, *wytrwałosci* 331r/603;

a2) w miejscowniku liczby pojedynczej rzeczowników na *-t, -to*: *w liście* 341r/625, *na mieście* 291r/190;

a3) w rzeczownikach na *-ście*: *na nieszczęście* 295v/206, *szczęścia* 294v/204;

a4) w liczebnikach na *-ście*: *kilkanascie* 294v/203, *pietnascie* 331v/604;

a5) w przysłóvkach i modulantach na *-ście*: *nacześniej* 286/247, 337r/608, *rzeczywiście* 295v/206;

a6) w niektórych czasownikach: *chrzści się* 320r/507, *ściągające* 300v/321, *scieszniasz* 331v/603, *umieścił* 303v/359, *umieścił* 296v/238, 330r/567, *ureczywiesciłbys* 326r/542, *wypuścić* 282/244;

a7) w innych wyrazach: *w Kosciele* 295v/206, *kościola* 320r/507, *krześcianskich* 304r/360, *oscienne* 335r/606, *pierscien* 280/241, *pierscień* 312r/438, *własciwego* 294v/203, *własciwie* 282/243, 332v/604;

b) przed *l*: *jesli* 304v/361, *myślę* 325v/541, *nasladując* 294v/203, *nieszczęśliwego* 312r/438, *pomyślniejszej* 341r/625, *pomyślności* 291r/191;

c) przed *m*: *jestesmi* 296v/239, *smierci* 282/244, 325v/542, *smiertelni* 296v/239;

d) przed *ń*: *basni* 328r/544, *miłosnik* 319r/507, *najjasniej* 331r/603, *piesni* 336r/607, *piesniach* 282/243, *pojasnia* 324r/495, *wiesniakow* 294v/205, *Wrzesnia* 312r/438;

e) przed *w*: *Swiactwo* 291v/190, *swiat* 303r/358, *swiatły* 319r/507, *Swiatopelkiem* 304v/361, *swiatym* 319r/507, *Wasza Swietobliwość* 319v/507, *Sakramentami swiętymi* 319r/507;

3) przed spółgłoskami twardymi:

a) przed *b*: *dzisbym* 333v/605;

b) przed *m*: *jestesmy* 282/244, *mielismy* 282/243;

c) przed *r*: *srodkiem* 332v/604.

6.2. *ś* zamiast *ś*

Realizacja taka pojawia się tylko przed spółgłoskami *l, ń*: *nadeszłę* 298v/302, *przyszłę* 295v/206, *scieszniasz* 331v/603.

7. Dyspalatalizacja *ń*

Dyspalatalizacja *ń* jest jedną z najczęściej spotykanych cech w dialekcie północnokresowym. Jej występowanie wiąże się z wpływem języka białoruskiego, który nie zna połączeń *ń* + spółgłoska twarda. W listach Dowkonta *n* zamiast *ń* pojawia się w śródgłosie przed następującymi spółgłoskami:

1) przed *s*:

a) w przymiotnikach na *-ski*: na przykład *Bernardynski* 302v/357, *Bilinskiego* 381/242, *Chrzescianskiej* 332v/604, *Dudinskih* 327r/543, *Dunskich* 333r/605, *Dunskiej* 324v/496, *Dworzanski* 279/240;

b) w rzeczownikach na *-stwo*: *niepodobienstwo* 291r/191, *poganstwie* 313r/438;

2) przed *c*: *mieszkańcy* 295v/205;

3) przed *č*: *koncząc* 315v/442, *niekonczące* 303r/358, *nieskonczenie* 306v/366, *nieukonczył* 300r/321, *skonczyło* 298r/301, *Jagielonczyka* 302v/356.

8. Wahania *rż* – *rz* – *r*

Do cech charakteryzujących dialekt północnokresowy należą także różne wahania w obrębie szeregu *rż* – *rz* – *r*, które są jeszcze sporadycznie spotykane w języku ogólnopolskim, szczególnie w pierwszej połowie XIX wieku, ale niewątpliwie stanowią już właściwości archaiczne. Jedną z nich jest frykatywne wymowa *ř*, która w XVIII wieku zanikła na skutek utożsamienia się *ř* z *ž*. W analizowanych listach pojawiają się dwa przykłady takiej wymowy: *durży zwyczajem koroniaszow jak P Kraszewski* 306v/366, *herbarża* 303r/357, 324v/496. Na Kresach północnych utrzymuje się także staropolska postać grup *śr*, *źr*, które wymawiane są jako *zř*//*sř*. Dotyczy to najczęściej leksemu *źródło*, który występuje w tej postaci u większości twórców kresowych (na przykład u Józefa Chodźki, I. Chodźki, Adama Mickiewicza). W analizowanym materiale pojawia się forma *Zrżódel* 326v/543.

W listach Dowkonta można znaleźć również zapis wskazujący na wymowę grupy *rż* jako *rz*, spowodowaną hiperpoprawnością w stosunku do wymowy *r* + *ž*, występującej zamiast *ž*. Są to następujące przykłady: *oskarża* 305r/363, *wyrzynie Szwedow* 303r/358. Ponadto pojawia się realizacja: *rzodło* 324/496, *rzódel* 328v/545, gdzie wymowa *źródło* zostaje uproszczona do *rzódło*.

9. Wymowa *chi* zamiast *chy*

Jest to cecha typowa dla dialektów kresowych, niewystępująca w języku ogólnopolskim (spotykana jednak w pewnych leksemach w gwarach) i wywołana wpływem białoruskim na Kresach północnych, a ukraińskim na Kresach południowych. W językach tych bowiem spółgłoski tylnojęzykowe szczelinowe wymawiane są miękko. Warto zaznaczyć, że wymowa taka w dialekcie północnokresowym jest poświadczona już od XVI wieku (Pihan-KIjasowa 1999: 154). W analizowanych listach pojawiają się dwa jej przykłady: *chitrema* 319v/507, *przychilność* 303v/360.

10. Mieszanie k/χ

Wymiana χ na k może być tłumaczona oddziaływaniem litewskiego systemu fonetycznego, nieposiadającego samogłoski χ . Również Z. Sawaniewska-Mochowa (1986: 67) wiąże to zjawisko z wpływem języka litewskiego, ale zaznacza, że oprócz tego oddziaływania można w nim widzieć także wpływ polski i białoruski. Natomiast χ zamiast k należy traktować jako hiperpoprawność.

a) k zamiast χ : *Bykowca* 306r/364, 315v/441, *cikości* 300v/321, *Czernikowa* 295v/205, *kłopi* 295v/206, *srednik wiekow* 324v/496;

b) χ zamiast k : *prostach* 323r/494.

11. Wymowa l' zamiast l

Realizacja miękkiego l w miejscu twardego na ogół bywa interpretowana jako wpływ języków ruskich (Kurzowa 1993/2006: 348). Jest to interpretacja słuszna tym bardziej, że cecha ta pojawia się u różnych twórców kresowych (I. Chodźko, filomaci). Jednak nie jest ona częsta, na przykład nie występuje w twórczości Władysława Syrokomi (Trypućko 1955) czy listach Narbutta do Dowkonta. Dlatego należy wziąć pod uwagę stanowisko Z. Sawaniewskiej-Mochowej, która za H. Turską wymowę l' w miejscu l wiąże z oddziaływaniem fonetyki litewskiej. W listach Dowkonta zapis wskazujący na taką wymowę pojawia się sześć razy: *Mogilie* 319r/507, w *ógolie* 296r/238, *pokalieczył* 303v/358, *paliec* 304v/361, w *Poliesiu* 295v/205, w *poliu* 281/241 i zawsze występuje przed e . Porównując listy Dowkonta i Narbutta (materiał mniej więcej tej samej wielkości) i stwierdzając brak u Narbutta takiej realizacji, można tu przypuścić wpływ języka litewskiego (nie negując jednak wpływów ruskich).

12. Brak wycucia w stosowaniu l/l

Języki bałtyckie w przeciwieństwie do słowiańskich nie mają rozróżnienia l [l/l'] i l' . W polszczyźnie Dowkonta pojawiają się wahania w użyciu tych spółgłosek, rzadko występują one u innych kresowych autorów, na przykład u Narbutta. Zdecydowanie większa liczba przykładów u Dowkonta może świadczyć o wpływie języka litewskiego. Również Z. Sawaniewska-Mochowa (1986: 56) zwraca uwagę na litewski rodowód tego zjawiska, uznając je jednak za hiperpoprawność spowodowaną dążnością do uniknięcia innej cechy – zmiękczenia l (typ *liato*, *chlieb*).

a) l zamiast l' : *falszym* 323v/495, *falszywa* 334v/606, *gałęz* 294v/204, *helmie* 381/242, *Lucka* 'Łucka' 312v/438, *maloby było* 305v/364, *miej odpowiedzi* 340r/620, *otrzymales* 296r/206, *południa* 332v/604, *posluszenstwie* 305v/364, *rozgałęzione* 294v/204, *tłumacząc* 336v-337r/608, *Wilkomierskiego* 302v/356, *Wilkomierza* 306r/365, *Wojewoda Polocki* 381/242;

b) l' zamiast l : *Kurlandij* 295v/206, *nadał* 'na dał' 316r/463, *niewoła* 'niewoła' 323v/495.

II. Uwagi o fleksji

1. Zaimki osobowe – formy dłuższe i krótsze

W celowniku liczby pojedynczej są używane dłuższe formy zaimków osobowych *mnie, tobie, jego, jemu* nie pod akcentem logicznym, tzn. jako enklityki, co nie mieści się w normie języka ogólnopolskiego XIX wieku. Powszechnie przyjmuje się, że występowanie takich form spowodowane jest wpływem języka białoruskiego, który nie zna krótszych form enklitycznych. W analizowanym materiale występują zaimki *mnie, jemu* zamiast *mi, mu*: *nie wręczył on jemu pakietu* 296r/238, *nader mnie miło* 293r/196, *oni mnie odpowiadają* 295v/205, *mówił mnie* 295v/206, *on mnie mówił* 301r/322, *co mnie odjęło ból wątroby* 309v/401, *XX. Piarowie mnie opowiadali* 316r/463.

Z kolei w bierniku liczby pojedynczej obserwuje się występowanie krótszych form zaimków osobowych *mię, cię*. Jak stwierdza Z. Kurzowa (1993/2006: 405), formy te były charakterystyczne dla języka ogólnopolskiego w XVII wieku, a w XVIII wieku ograniczyły swój zakres wyłącznie do pozycji po czasowniku. Ich częste występowanie na Kresach północnych, zwłaszcza w innych pozycjach, należy więc uznać za cechę archaiczną względem ogólnopolskiej normy językowej. Dotyczy to zwłaszcza formy *mię*, która od początku XIX wieku stopniowo wychodzi z użycia, zastępowana przez formę *mnie* (Bajerowa 1992: 133). W listach Dowkonta zaimek *mię* pojawia się kilka razy: *ażebym raczył mię w kilku słowach uwiadomic* 308r/400, *dziwi mię* 317v/470, *Nic tak mię nieucieszyło* 323r/494, *uwiadomic mię niebawnie* 329v/566.

2. Końcówka *-mi* w formach 1 osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego

W analizowanych listach w formach tych pojawia się końcówka *-mi* zamiast ogólnopolskiej końcówki *-my*: *jesteśmi* 296v/239, *nazywami* 283/244, *nie odschniemi się* 'nie ockniemy się' 304r/360. Zofia Kurzowa pisze, że końcówka ta występowała już w XVI wieku, ale w XIX wieku pojawiała się bardzo rzadko, na przykład brak jej u filomatów czy u I. Chodźki. Można ją natomiast spotkać u W. Syrokomli (4 razy) i J. Chodźki (1 raz). Jej częstsze użycie zaobserwowano dopiero na początku XX wieku w polskich gwarach na Wileńszczyźnie. Józef Trypućko powiązał występowanie końcówki *-mi* z osobliwym rozwojem miękkich spółgłosek w dialekcie północnokresowym i dążnością do miękkiej wymowy poszczególnych części wyrazów. Natomiast H. Turska, opisując gwary wileńskie, stwierdziła, że końcówka *-mi* jest przykładem mieszania samogłosek *i – y*, co spowodowane jest oddziaływaniem języka litewskiego, jednak Z. Kurzowa uważa tę interpretację za błędną i zwraca uwagę, że pochodzenie tej końcówki nadal nie jest dokładnie wyjaśnione (Kurzowa 1993/2006: 421)

3. Czas zaprzeszły

Jak podaje I. Bajerowa, stosowanie czasu zaprzeszłego w XIX wieku uległo znacznemu ograniczeniu, a jego utrzymywanie się związane było ze zróżnicowaniem regionalnym: forma ta dłużej zachowywała się na Kresach i na Śląsku (Bajerowa 1992: 177–188). Jest ona zatem archaizmem względem dziewiętnastowiecznej normy językowej. Listy Dowkonta dostarczają kilku przykładów tej archaicznej konstrukcji: *dałem był* 296v/238, *był on napisał* 296v/238, *odkrył był* 283/244, *wojnę był opisał* 303r/357, *co ten był człowiek zrobił* 303v/359, *byłem dedykował* 303v/359, *przyrzekł był mnie* 303v/359, *powinien był* 323r/494, *zajolem się był* 336v/608.

4. Wahania w użyciu zaimka zwrotnego się

W analizowanym materiale niektóre czasowniki wykazują wahania w użyciu zaimka *się*. Polegają one na opuszczaniu *się* tam, gdzie norma ogólnopolska wymaga wystąpienia zaimka oraz na jego wprowadzaniu tam, gdzie z punktu widzenia tej normy zaimek jest zbędny.

a) czasowniki z brakującym *się*: *między temi dokumentami mogą znajdować dokumenta przed Kiejstutowe* 308v/400, *Z wydaniem herbarza racz pospieszyć* 315r/440;

b) czasowniki z dodatkowym *się*: *Proszę darować mi za niedokładne moje objaśnienie się, cokolwiek niedomagam* 297r/239, *jeżeli Pan Doktor życzy sobie dokończeniem to niech zaadrysuje się do Pana Belizara* 301v/322, *żeby niepopadł się w ręce koroniasza* 303r/357.

Prace dotyczące dialektu północnokresowego na ogół nie przynoszą dokładnego omówienia tego zjawiska. Jak stwierdza Z. Kurzowa (1993/2006: 439), wahania w użyciu zaimka *się* mogą mieć dwojakie podłoże. Z jednej strony wiążą się one z zakłóceniami występującymi w języku ogólnopolskim. Z drugiej zaś spowodowane są oddziaływaniem języka białoruskiego, w którym występowanie zaimka *się* lub jego brak nie pokrywają się z analogicznymi przykładami polskimi.

5. Formy rodzajowe czasowników w czasie przeszłym i trybie przypuszczającym

W listach Dowkonta spotyka się przykłady zakłóceń rodzaju czasowników w czasie przeszłym i trybie przypuszczającym. Polegają one na występowaniu form męskoosobowych czasowników w połączeniu z niemęskoosobowymi rzeczownikami lub zaimkami: *niemam najmniejsze wiadomości czy one [listy] doszli rąk jego lub nie* 294r/203, *Czy będzie wydrukowany rejestr przywilejów Litewskich które niegdys znajdowali się w Archiwum Radziwiłowski* 295v/206, *dokumentu [...] byli nader ciekawe i posłużyliby za dostateczną odpowiedz Panu Kraszewskiemu, i obudzi-liby ciekawość drugich* 296v/238, *dokumentu sciągali się* 296v/238, *one [herby] byli znakami* 282/243, *odstępy w autentyku byli* 304v/361. Zjawisko to, wynikające z nieodróżniania w liczbie mnogiej rodzaju męskoosobowego i niemęskoosobowego jest znamienne dla polszczyzny północnokresowej od XVII wieku i wiąże

się z oddziaływaniem nieznającego kategorii męskoosobowości substratu ruskiego (Szpiczakowska 2001: 117).

III. Uwagi o składni

1. Niewłaściwy szyk wyrazów

Obcy polszczyźnie szyk szyku wyrazów w zdaniu: *odpowiedział Mistrza posłowi* 333v/605, zamiast: *odpowiedział posłowi Mistrza* spowodowany jest wpływem składni litewskiej, zgodnie z którą w takich konstrukcjach przydawka stoi przed członem nadrzędnym, por. *magistro pasiuntiniui atsakė* (dosł. *mistrza posłowi odpowiedział*), co przetłumaczyć można by także: *odpowiedział mistrzowemu posłowi*. W języku litewskim bardzo często występują konstrukcje: dopełniacz + rzeczownik, którym w języku polskim odpowiada rzeczownik + przymiotnik: na przykład *Universytet Jagielloński* to *Jogailaičių Universitetas* (dosł. *Jagiellonów Uniwersytet*), „*Wiadomości Wileńskie*” to „*Vilniaus žinios*” (dosł. *Wilna wiadomości*) itd. O tej różnicy między językiem litewskim a ogólnie słowiańskimi pisze Z. Zinkevičius, zwracając uwagę, że przydawek przymiotnych oprócz języków bałtyckich nie ma również język fiński i hetycki (Zinkevičius 1981: 212).

2. Wahania form przypadkowych

a) mianownik liczby pojedynczej zamiast narzędnika

Ten typ składni dotyczy orzecznika rzeczownego i zaznacza się w następującym przykładzie: *on sam [...] był nowogrodzianin* 295v/206. Jak wiadomo, orzecznik rzeczowny w dziejach polszczyzny przybierał postać albo mianownika, albo narzędnika i rywalizacja tych form trwała jeszcze w XIX wieku. Przytoczona konstrukcja stanowi zatem archaizm składniowy, wsparty być może oddziaływaniem języka litewskiego, który dopuszcza taką składnię, oraz języków wschodniosłowiańskich.

b) celownik liczby pojedynczej zamiast biernika

W zebranych materiale obserwuje się użycie po niektórych czasownikach celownika zamiast biernika: *Wielmożnemu Kapitanowi wiele kosztować będzie* 305r/362. Zofia Kurzowa zwraca uwagę, że w tekstach północnokresowych celownik w miejscu biernika zaczął występować w XVIII wieku, a w stuleciu następnym wahania te dotyczyły najczęściej dwóch czasowników: *kosztować* i *boleć*. Powyższy przykład potwierdza to spostrzeżenie. Zdaniem uczonej, źródło rządu celownikowego wymienionych czasowników znajduje się w języku litewskim, jednak do dialektu północnokresowego dostał się on przez medium białoruskie (Kurzowa 1993/2006: 455).

c) dopełniacz liczby mnogiej zamiast biernika

Spotyka się go głównie w połączeniach z liczebnikami: *24 godzin przespałi* 294v/204, *kosztuje 2 rubli* 330r/567, *kosztuje trzy rubli* 296r/238. Składnię tę oma-

wiali I. E. Adomavičiūtė i W. Czekman (1984: 9–11), pokazując jej litewski rodowód – kalkowanie konstrukcji, których nie zna ani język polski, ani białoruski.

d) biernik liczby mnogiej zamiast dopełniacza

O konstrukcjach typu: *najwięcej na Litwie na dawnych pieczęciach znaki religijne, węże, zioła i gady* 294v/204 (zamiast *najwięcej na Litwie na dawnych pieczęciach znaków religijnych, węży, ziół i gadów*) Z. Kurzowa pisze, że są one charakterystyczne dla tekstów północnokresowych z XIX wieku (Kurzowa 1993/2006: 457–458). Biernik zamiast dopełniacza występuje też w przykładzie: *odkrycie kilka dziesiąt herbów* D 282/243 (zamiast *odkrycie kilkudziesięciu herbów*), co można powiązać ze składnią litewską, w której czasownik *atrasti* wymaga biernika.

3. Użycie spójników *gdyby*, *kiedy*

Na swoiste stosowanie obu spójników w tekstach północnokresowych zwracali uwagę (z punktu widzenia normy ogólnopolskiej) A. Walicki (1879: 260–268) i J. Karłowicz (1984: 40). Pisali oni, że spójnik *gdyby* był używany na Kresach północnych błędnie zamiast *żeby*, *aby*. Jak zauważał A. Walicki, można się z tym było spotkać nawet u wybitnych pisarzy, takich jak I. Chodźko czy J. I. Kraszewski.

a) *gdyby* w funkcji *żeby*:

[...] *prosiłem **gdyby** podał do tygodnika; lecz posłał prywatnie do Kraszewskiego* 296r/239, *przez cały rok modliłem P. Profesora **gdyby** on odszukał* 304v/362, *lękam się **gdyby** przywilej Zygmunta Kiejstutowicza dla Litwy niezginął* 315v/441, *Nic zbawieniejszego jak to, **gdybys** odrzuciwszy wszystko zajął się szczerze wydawaniem swoich zbiorów* 326r/542.

b) *kiedy* w funkcji *jeśli*:

*Czy będzie wydrukowany rejestr przywilejów Litewskich które niegdyś znajdowali się w Archiwum Radziwiłowski, **kiedy** będzie drukowany to ja przyszlę jeszcze inny a może i dwa* 295v/206, *pod warunkiem **kiedy** się Panu Kapitanowi niepodoba, to raczy znowu książkę odesłać* 296r/238, *Także Aleksandra już zebrałem, teraz zbieram Zygmunta i Zygmunta Augusta, które Wielmożnemu Kapitanowi udzielię kiedy Bóg da zdrowie i kiedy ma prędko drukować* 286/247, *Żeby korektę trzymając nie przemiali ‘nie przemieniali’ datę jak postąpili, **kiedy** się nie mylę z dziejami WMW Pana Dobrodzieja* 303r/358.

III. Podsumowanie

Jak widać z powyższego przeglądu, polszczyzna Szymona Dowkonta nosiła znamiona regionalne, charakterystyczne dla języka polskiego Kresów północno-wschodnich. Cechy typowe dla tej odmiany uwidaczniają się we wszystkich omawianych podsystemach językowych. Najwięcej przykładów dostarcza fonetyka, gdyż system fonetyczny najbardziej zbliża się do języka substratowego, tzn. białoruszczyzny splecionej z litewszczyzną, natomiast system fleksyjno-składniowy zostaje przejęty od żywiołu stojącego wyżej kulturalnie, czyli języka polskiego (Kurzowa 1993/2006: 190). Omówione zjawiska językowe można podzielić na kilka grup. Są to:

1. archaizmy względem dziewiętnastowiecznego języka ogólnopolskiego, na przykład mieszanie zakresów występowania spółgłosek *S – Š – Ś*, frykatywna wymowa *ř*;

2. cechy powstałe pod wpływem białoruskim, na przykład wymowa *chi* zamiast *chy*, dyspalatalizacja *ń*, występowanie końcówki *-mi* w formach 1 osoba liczby mnogiej czasu teraźniejszego, używanie dłuższych form zaimków osobowych *mnie, tobie, jego, jemu* nie pod akcentem logicznym oraz występowanie zakłóceń w rodzaju czasowników w czasie przeszłym i trybie przypuszczającym;

3. cechy innowacyjne powstałe pod wpływem zderzenia systemu polskiego i białoruskiego, na przykład brak ustabilizowanej dystrybucji *o – ó*.

Poza tym w polszczyźnie Dowkonta należy wyróżnić cechy idiolektalne, właściwe osobie bilingwalnej, posługującej się językiem polskim i litewskim. Wpływ litewszczyzny widoczny jest w fonetyce: wahania w użyciach *i – y, l – ł, χ – k* oraz w składni, w utworzonych na wzór litewski konstrukcjach składniowych i wahaaniach form przypadkowych. Nie zawsze jednak można jednoznacznie stwierdzić, czy jest to oddziaływanie języka litewskiego, czy języków wschodniosłowiańskich. Wpływ języka litewskiego nie zaznaczył się natomiast wyraziście we fleksji.

Źródło

Simono Daukanto raštai – Laiškai Teodorui Natbutui. Epistolinis dialogas, oprac. R. Griškaitė, Vilnius 1996.

Literatura

- ADOMAVIČIUTĖ I. E., CZEKMAN W. N., 1984: *Грамматические литуанизмы в польских периферийных говорах белорусско-литовского пограничья*, [w:] Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową* t. III, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 6–21.
- BAJEROWA I., 1986, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice.
- BAJEROWA I., 1992, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. II: *Fleksja*, Katowice.
- CZEKMAN W., 1975, *Akanie. Istota zjawiska i jego pochodzenie*, „*Studia Orientalis*” R. XXIV, z. 3, s. 283–305.
- KARAŚ H., 2001, *O języku polskim na Kowieńszczyźnie*, [w:] eadem (red.), *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia. Sytuacja socjolingwistyczna. Cechy językowe. Teksty*, Warszawa–Wilno, s. 112–114.
- KARAŚ H., 2004, *Uwagi o języku Dzienników Antanasa Baranauskasa*, „*Archiwum Lihuanicum*” nr 6, s. 177–198.
- KOPCZYŃSKI O., 1817, *Grammatyka języka polskiego. Dzieło pozgonne*, Warszawa.
- KURZOWA Z., 1993/2006, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*; przedr. w: Z. Kurzowa, *Prace językoznawcze*, t. 2, Kraków.
- PIHAN-KIJASOWA A., 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.

- RIEGER J., 2006, *O tak zwanym akaniu w gwarach polskich na Białorusi i na Litwie*, [w:] K. Ry-mut (red.), *Munuscula linguistica in honorem Alexandrae Cieřlikowa oblata*, Kraków, s. 387–396.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 1986, *Regionalne cechy fonetyczne potocznej polszczyzny północ-nokresowej XIX w. w „Podręczniku” Jana Karłowicza*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IV, Wrocław–Warszawa–Kraków s. 37–70.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 1995, *O polszczyźnie w “Słowniku” Szymona Dowkonta z połowy XIX wieku*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VIII, Wrocław–War-szawa–Kraków, s. 195–200.
- SZPICZAKOWSKA M., 2001, *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka Pana Tadeusza Adama Mickiewi-cza na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków.
- TRYPUCKO J., 1955, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. I, Uppsala.
- TRYPUCKO J., 1957, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. II, Uppsala.
- TURSKA H., 1930, *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*, Wilno.
- ZINKEVIČIUS Z., 1982, *Letuvių kalbos istorinė gramatika*, t. II, Vilnius.
- ŽUKAS S., 1988, *Simonas Daukantas*, Kaunas.

**On Polish language of the letters of Szymon Dowkont to Teodor Narbutt
(analysis of phonetics, inflection and syntax)
Summary**

The article contributes to the studies of Polish language in Lithuania (Kowno region). The author analyses letters of the 19th century historian and lexicographer, Szymon Dowkont written to the other contemporary historian Teodor Narbutt. She considers phonetic, inflectional and syntactic examples. As a result she has distinguished in the studied language: 1) regional features typical for the dialect of north-east borderland and 2) the features connected with Polish-Lithuanian bilingualism of the author of the letters.